

# Leivast ja saiast, pisut ka lordist ja leedist

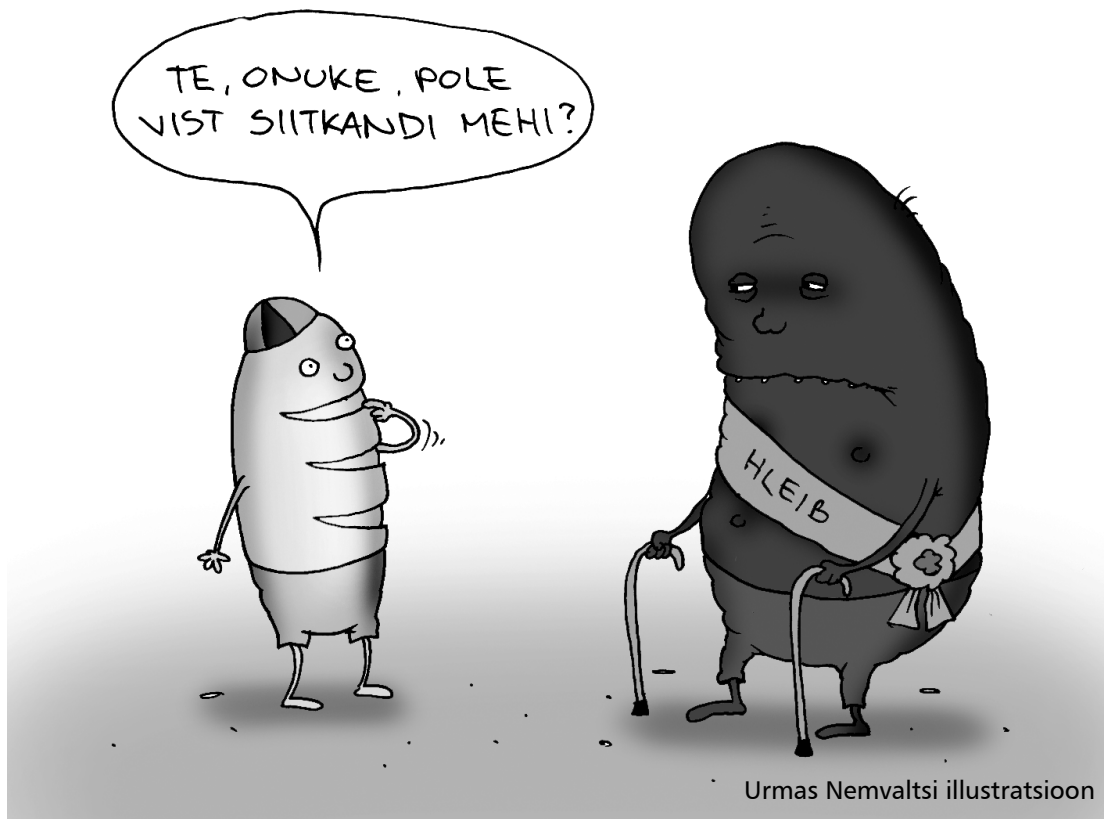
Udo Uibo

*eesti keele instituudi leksikograaf*

Eesti sõnade *leib* ja *sai* päritolu on omamoodi vastuoksuslik, sest ehkki *leib* on juba igiammustest aegadest meie esivanemate peatoidus, tähistab seda laensõna, ja ehkki *saia* ei saa kuidagi eesti talurahva söögilaul igapäevaseks külaliseks pidada, on see sõna tõenäoliselt kujunenud just eesti keeles ja siit laenatud mujalegi. Aga vaatame asja lähemalt ja alustame leivast.

*Leib* on meie keeleliste esivanemate keeles väga vana sõna. Tema vanust võimaldab hinnata see, et tal on reeglipärased vasted kõigis meie lähimates sugulaskeeltes. Soome, isuri, karjala ja vadja keeles esineb see kujul *leipä*, lüüdi ja vepsa keeles kujul *leib* ja liivi keeles kujul *lēba*. Nii eesti kui ka soome keeles on sõna *leib* dokumenteeritud kirjakeele vanimates mälestistes, mis, tõsi küll, kuigi vanad ju ei ole, sest eesti ja soome kirjakeel on suhteliselt noored. Eesti kirjakeeles esineb *leib* esmakordselt nn Kullamaa käsikirjas, mille avastas taani päritolu eesti ajaloolane Paul Johansen 1923. aastal. Kullamaa käsikirjaks on hakatud nimetama Kullamaa vakuraamatusse aastail 1524–1532 kahe toleaegse katoliku preestri kirjapandud kolme ristiusu palvet. See on üldse esimene teadaolev eestikeelne sidus tekst. Varasemast ajast – juba alates Läti Henriku kroonikast 13. sajandi algult – on üles tähendatud eesti sõnu, koha- ja isikunimesid, ka üksikuid eestikeelseid lauseid, ent sidusaid tekste on teada alles alates 16. sajandist, esialgu üsna hõredalt, kuid 17. sajandist peale juba tihedamalt.

Üks neist kolmest palvest, mida Kullamaa käsikiri sisaldab, on meieisapalve. Selle on kirja pannud Johannes Lelow, kes oli Kullamaa hingekarjane aastail 1524–1528. Palve keel on üsna vigane ja keelevigade iseloomu järgi on arvatud, et Lelow ise eesti keelt ei osanud, vaid on palve teksti üksnes ümber kirjutanud. Meid huvitav kirjakoht, mis sisaldab sõna *leib*, on aga üsna ladus ja arusaadav: *Anna meytte tenneny yckepewyne leybp*. Selle kirjakohta praegune tõlge ei erine kuigi palju: *meie igapäevast leiba anna meile tänapäev*.



Selle tähtsa sõna, milleta pole läbi saanud ka meieisapalve, on läänemeresoome hõimud muinasajal laenanud germaani hõimudelt. Laenamine on siin igati loomulik, sest leiva küpsetamine oli oskus, mida tuli õppida nendelt, kes olid selle oskuse juba omandanud, ja koos oskusega laenati ka sõna. Muistsetelt germaanlastelt on läänemeresoome hõimud laenanud ka paljud teised sõnad, mis on leivaga nii või teisiti seotud: *põld*, *rukis*, *ader*, *ahi*, *taigen*.

Germaani kirjakeelte vanimad mälestised pärinevad 4. sajandist. Praeguseks hääbunud gooti keelest on kirja pandud ka sõna *hlaifs*, mis tähendas leivapätsi või suutäit, samuti on gooti keelest teada tuletis *ga-hlaiba*, mis tähendas semu, kaaslast, leivavenda. Mõni sajand hiljem on leiba või leivapätsi tähendav sõna üles tähendatud ka teistest vana-dest germaani kirjakeeltest, näiteks tänapäeva saksa keele eelkäijast vanaülemsaksa keelest kujul *hleib*, tänapäeva islandi keele eelkäijast vanapõhja keelest kujul *hleifr* ja tänapäeva inglise keele eelkäijast anglo-saksi ehk vanainglise keelest kujul *hlāf*. Nüüdiskeeltes on need sõnad saanud mõnevõrra teistsuguse kuju ja omandanud lisatähendusi: saksa keeles *Laib* 'leivapäts', aga ka 'juusturatas', islandi *hleifur* ja inglise *loaf* 'leivapäts', aga ka 'suhkrupea, salati- või kapsapea'.

Inglise keelel tasub siinkohal veidi peatuda, sest inglise keeles on leiba tähistava sõnaga seotud kaks meilgi hästi tuntud sõna – *lord* ja *leedi*. Mõlemad olid esialgu liitsõnad, mis on aja jooksul reeglipäraselt lühemaks kulunud, ja kui poleks vanainglise keele kirjapanekuid, jääks nende päritolu tõenäoliselt hämaraks. Sõna *lord* on vanainglise keeles üles tähendatud kujul *hlāford* ja on tõlgendatav liitsõnana, mille esiosa *hlāf* tähendab leiba ja teine osa *weard* – tänapäeva inglise keeles *ward* – vardjat, valvurit. Lord tähendas niisiis esialgu majaperemeest, kes valvas selle eest, et leib oleks majas. Ka eesti keeles on olemas mitu samasugust leivaga seotud liitsõna, mis tähistavad ülemuse ja alluva suhteid – *leivaisa*, *leivavanemad*, rahvalaulude *leivalaps*, mis märgib sulast või teenijatüdrukut. Inglise *leedi* aga oli vanainglise keeles *hlāfdige*, mille esimene osa on jälle seesama leib, teine osa *dige* aga tähendab leivategijat ja on tuletatud sõnast *dāg* ehk taigen. Leedi oli esialgu niisiis lordi ehk leivavardja emand, naine, kes sõtkus tainast. Seejuures on huvitav täheldada, et kõik sõnad, millega sõnad *lord* ja *leedi* on seotud – leib, vardja ja taigen –, on vanade germaani laenu-dena meilgi tuntud.

Germaani leivanimetus pole laenatud mitte üksnes läänemeresoome keeltesse, vaid üsna tõenäoliselt ka slaavi ja balti keeltesse, nii et ka vene *хлеб* ja läti *klaipts* võivad olla pärit sealtsamast, kust meie *leib*, ehkki asja on püütud ka teisiti seletada. Mis aga puutub germaani enda leivanimetusse, siis selle päritolu pole päris selge, kuid äratub tähelepanu, et germaani sõna on kõlalt üpris lähedane kreeka sõnale *klībanítēs* tähendusega 'leib'. Kreeka sõna pole aga tüvisõna, vaid tuletatud sõnast *klībanos*, mis tähendab küpsetusahju ja pole üldse indoeuroopa sõna, vaid on tõenäoliselt laenatud mingist hääbunud Vahemere-äärsest keelest. Kõlalise läheduse tõttu kreeka sõnaga on oletatud, et sealtsamast hääbunud substraatkeelest võib olla pärit ka germaani sõna.

Sõna *sai* on märksa noorem kui *leib* ja tõenäoliselt kujunenud juba eesti keele eraldielu päevadel. Selle levik meie lähisugulaskeeltes piirdub eesti keele lähialadega: liivi, vadja ja isuri keel ning mõned soome keele rannikulähedaste alade murrakud. Eesti kirjakeeles on sõna *sai* esmakordselt üles tähendatud 1637. aastal ilmunud Heinrich Stahli väikeses eesti keele käsiraamatus, mis sisaldab grammatika- ja sõnastikuosa. Sõna *sai* on kujunenud sõna *saialeb* lühenemisel, nii et alles on jäänud üksnes liitsõna esiosa. Liitsõna *saialeb* kohta aga on arvatud, et see võiks olla variant sõnast *saajaleb*, kus *saajad* on

vanapärane pulmade nimetus. Selle tõlgenduse järgi, mille esmakordselt esitas Kuusalu pastor ja meie uue kirjaviisi autor Eduard Ahrens juba 19. sajandi keskel, tähendas *sai* niisiis esialgu pulmaleiba. Sellesse seletusse võib suhtuda kerge ettevaatusega, sest kujul *saajaleib* pole vastavat sõna teada, aga ühtki teist ligilähedaseltki usutavat tõlgendust pole rohkem kui poolteise sajandi jooksul välja pakutud ja üldiselt on enamik eesti keeleteadlasi seda seletust aktsepteerinud.

Sõna *sai* on huvitav selle poolest, et see on laenatud meilt vene keelde, oli seal omal ajal küllalt laialt levinud ja laenati edasi ukraina ja valgevene keelde. Vene keeles on sõnale lisatud iseloomulik vähendusliide *-ka* ja saadud tulemuseks *сайка*, mis on vene kirjakeeles teada alates 18. sajandist. Selle sõna eesti päritolu on vene etümoloogide hulgas tekitanud mõningat nõutust, sest *sai* pole just selline asi, mille nimetuse laenamine omaaegselt vaeselt talupojarahvalt oleks ootuspärane, aga ühtki teist võimalikku allikat vene sõnale pole osatud esitada. Praegu on sõna *сайка* vene keeles muutunud vähekasutatavaks ja selle on välja tõrjunud poola keelest laenatud *булка*. Aga niisugune sõnade saatus juba kord on: ühed tulevad ja teised kaovad.